

Gyáni Gábor

Szűcs Jenő, a magányos történetíró

„Az a konkrét kérdés, amelynek megválaszolására kísérletet kell tennem, így hangzik: mi készítette cselekvésre a jobbágyokat (szám szerint 20–40.000 parasztot), akik 1456 júliusában Nándorfehérvár alá sereglettek, hogy megvédjék azt az országot, amelynek politikai jogaiból ki voltak rekesztve?”¹ Szűcs egy kevésbé ismert tanulmányának idézett kezdő mondata pontosan jelzi, milyen irányba fordult a hatvanas évek elején historikusunk érdeklődése, hogy a későbbi negyedszázad során szinte mindvégig arra keresse a választ: mi lakozik, mi lakozhat a régmúlt (a középkor) embe-
reinek fejében, ami cselekvésre készíti őket különböző dolgaikban. Kezdetben, a kor kívánalmai szerint, Szűcsöt is a struktúratörténet foglalkoztatta; ha nem is éppen az akkor majdhogynem kötelező agrártörténet, hanem a keveseket érdeklő várostörténet.

Az 1953-ban történelem-levéltár szakos diplomát szerző, 1948 és 1950 között Eötvös-kollégista Szűcs, aki 1952-től az Országos Levéltárban dolgozik, hihetetlen elánnal veti bele magát a középkor végi magyar városi múlt kutatásába. Néhány éven belül elkészül első jelentős monográfiájával, melyet a várostörténet-írás máig referenciaértékű munkaként jegyez.² A tanulmány időtállóságát a feldolgozott primer (levéltári) adatok bősége és a dogmatikus marxista szemléleti béklyóktól mentes szemléleti frissessége biztosította. E történetírói ethosznak adott hangot Szűcs 1956 júniusában a Petőfi Kör által rendezett történelemszövitan elmondott hozzászólásában is, amikor a forráskritika, egyáltalán a szakmai érények gyakorlásának elsikkadását tette szóvá az új, a marxista történetírásban: „Súlyos hiányosság, hogy az egyetemeken nem tanítják a forráskritikát, nincsenek forrástanulmányok, nem adunk alapvető módszerbeli, mesterségbeli tudást.” Szűcs emellett a történetírásunkban tapasztalható ama primitív (sic!) eljárást is kárhóztatta, hogy „a szerző nem gyakorol forráskritikát, azokat a forrásokat, amelyek nem vágnak a koncepciójába, elhagyja, a többiek szövegeit átveszi. [...Mindez] oda vezetett, hogy a pártosság lassankint ferdítést, önkényességet, a források tudománytalan kezelését kezdte jelenteni”.³ Hamarosan témát váltott azonban Szűcs;⁴ azután, hogy 1960-ban átke-

¹ Szűcs Jenő: *Nándorfehérvár és a parasztság*. Történelmi Szemle, 1963/1. 11.

² Uő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. Vö. „Szűcs Jenő 1955-ben kiadott kitérő könyve...” Kubinyi András: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. Történelmi Szemle, 2004/1–2. 1.

rült az MTA Történettudományi Intézetébe, a nemzeti tudat historikuma kezdte érdekelni.

Nem tudjuk, hogy pontosan milyen szerepe volt (mert volt) a témaváltásban Molnár Eriknek, az intézet 1949-től hivatalban lévő igazgatójának, aki 1960-tól folyamatosan megjelenő cikkeivel kiprovokálta a Molnár Erik-vita néven elhíresült polémiát „*történet szemléletünk nacionalista maradványairól*”. Tény, hogy Szűcs már 1962-ben bekapcsolódik a vitába, amit a *Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XVIII. század)* címen 1962 nyarán az Intézetben rendezett tanácskozáson elhangzott, az első jegyzetben idézett hozzászólása tanúsít. Inkább csak sejtjük, biztosan azonban nem állítjuk, hogy döntését a Kelet-Európa paradigma marxista kánonná emelése is motiválhatta, ami az Intézet Molnár mellett másik vezetőjének, Pach Zsigmond Pálnak ez időre eső kutatói tevékenységéhez kötődött.⁵ Márpedig Szűcs várostörténészként aligha vallhatta maradéktalanul magáénak az elkanyarodás elméletben összegzett történetképet.

Nagyjából egy évtizedre volt Szűcsnek szüksége ahhoz, hogy kiérlelje a nemzet történelmi fogalmáról vallott nevezetes felfogását, melynek empirikus magvát a pre-nemzeti, helyesebben a pre-nacionalista történelmi közösségtudat eszmétörténeti rekonstrukciója alkotja. Erről szól Szűcs egyik fő műve, az 1970-ben írt „*Gentilizmus*”. A *barbár etnikai tudat kérdése* című monográfia, amely jóval később, 1992-ben, négy évvel a szerző halála után jelent meg először teljes egészében.⁶

Nagyjából ez idő tájt vált Szűcs elsőként ismertté a szélesebb értelmiségi közvélemény előtt, miután a *Valóság* hasábjain közzétette később elhíresült esszéjét,⁷ amely hamarosan könyvként is megjelent.⁸ Rövid időn belül Szűcs egy sor fontos tanulmányt publikált a kérdésről szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben, valamint a *Valóság* hasábjain, melyek egy része, kötetbe rendezve, együtt is napvilágot látott.⁹

1968-ban döntés született a tízkötetes Magyarország története elkészítéséről; a munkát az MTA Történettudományi Intézet koordinálta. Szűcs Jenő arra kapott felkérést a munka szerkesztőbizottságától, hogy írja meg Magyarország tatárjárás utáni hat évtizedének, az Árpád-házi királyok kihalásáig tartó időszaknak

³ A *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján III. Történetészvita*. Szerk., összeáll. és jegy.: Hegedűs B. András–Rainer M. János. Bp., 1990. 117–118.

⁴ Utolsó jelentős önálló várostörténeti tanulmánya *Uő: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert*. *Studia Historica*, 53 (1963) 97–164.

⁵ Ld. Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Bp., 1963. A könyv „alapjál szolgáló tanulmányok, előadások az 1958–1960. években íródtak”, olvasható az előszóban. Uo. 8.

⁶ Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Két tanulmány a kérdés őstörténetéből. S. a. r. Zimonyi István. Szeged, 1992. (2. kiadás: Bp., 1997)

⁷ *Uő: A nemzeti ideológia középkori historikuma*. *Valóság*, 1968/6. 37–49; 1968/7. 49–66.

⁸ *Uő: A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge* (hozzászólás egy vitához). Bp., 1970.

⁹ *Uő: Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Bp., 1974. (2. kiadás: 1984) A kötet német nyelvű kiadása: *Nation und Geschichte*. *Studien*. Bp., 1981.

a történetét. Ez kötötte le historikusunk energiáját a következő egy évtizedben. 1980-ra (más források szerint 1981-re) készült el Szűcs a maga részével, amely formai tekintetben megfelelt ugyan a kívánalmaknak (nem készültek hozzá például jegyzetek),¹⁰ ám hosszabbra sikerült a kívánatosnál. Ezért tovább dolgozott a szövegen, és ahogyan közeli barátja és kollégája, Engel Pál, a post fest kiadott kötet sajtó alá rendezője szerkesztői előszavában megjegyzi, „a fogalmazványnak kényszerű, drasztikus, ugyanakkor önmaga által is szükségesnek talált megnyirbálásával alkotta meg Szűcs 1984-re a monográfia végleges, jelenlegi változatát”.¹¹

A nyolcvanas években Szűcs Jenő idehaza szinte sztártörténésznek számított (s ekkor kezdik külföldön is nagyra becsülni), amit azonban nem a majd csupán a halála után kiadott nagy munkáinak, hanem a *Nemzeti látószög* melletti másik nevezetes esszéjének, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című írásának köszönhetett. Amikor 1979-ben Bibó István meghalt, tisztelőinek szűk csoportja úgy határozott, hogy tanulmánykötetet jelentet meg a Kádár-rendszer által végig üldözött demokrata politikai gondolkodó emlékére. A szervezők közt találjuk Szűcs Jenőt is, aki *a korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet* fokozatosan legyűrve ez időben jutott el Bibó befogadásáig. Az emlékkönyv 1981-re összeállt anyagát a szerkesztők a Gondolat Kiadóhoz nyújtották be kiadás végett, amely azonban, a felsőbb pártszervek nyomására, nem vállalta a munka megjelentetését. A végül szamizdatként kihozott Bibó-emlékkönyv egyik legbecsesebb darabja Szűcs szóban forgó történeti esszéje volt.

A *Vázlat* különleges intellektuális erényeivel, s nem utolsó sorban a késő Kádár-éra sajátos bel- és kultúrpolitikai viszonyaival magyarázható, hogy a szöveg rövid időn belül – előbb csak szűkebb körben – mégis megjelenhetett az MTA Történettudományi Intézet szakfolyóiratában, majd önálló kiadványként egy állami kiadó jóvoltából, végül angolul egy hazai idegen nyelvű akadémiai szakfolyóiratban.¹² Az esszé nemzetközi ismertségét, sőt elismertségét a kötet 1985-ös francia nyelvű párizsi kiadása hozta magával (Fernand Braudel írt hozzá előszót), melyet a tanulmány német, majd más világnyelveken történő megjelenítése követett.

A nemzeti látószög elméleti-történeti bírálata

Szűcs Jenő történetírói teljesítményében a szerző nemzetfelfogása, a nemzeti tudat historikumáról – empirikus történeti anyagon – kidolgozott elméleti konstrukciója számít legszámottevőbbnek. Már korai, 1963-as írása megelőlegezte markáns nézetét a nemzeti tudat történetiségéről. Szűcs ekkoriban is azt állította, hogy Nándorfehérvárt a töröktől megvédő parasztkatonákat nem a hazaszeretet

¹⁰ A formai követelményekhez vö. *A Magyarország története szerkesztésének módszereiről*. Történelmi Szemle, 1969/1–2. 66–82.

¹¹ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. S. a. r., bev., jegy. Engel Pál. Bp., 1993. x. (Második kiadás: Bp., 2002)

¹² Uő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981/3. 313–359; Bp., 1983.; Uő: *The Three Historical Regions of Europe: An Outline*. Acta Historica, 29 (1983) 131–184.

motiválta, „mert ez a fogalomkör e kor parasztságának tudatvilágában nem volt jelen, feltételezése anakronizmus”.¹³

Ezen a vonalon haladt tovább, midőn megírta egyik legjelentősebb munkáját az Árpád-kori etnogenezisről. Szellemi vállalkozásának nem több, de nem is kevesebb volt a tétje, mint annak tisztázása, hogy hol a helye és mi a szerepe a folytonossá tett etnikai tudatnak a modern nemzeti közösség, a nemzeti történelem fogalmi rendjében. Köztudott, hogy a modern történelmi-nemzeti tudat egyik döntő hivatkozási alapja az etnikai időbeli önazonosság kétségbevonhatatlansága, ami a nyelvi, leszármazási és kollektív emlékezeti (hagyomány-közösségi) „tényekben” mutatkozik meg. A késő középkori (vagy kora újkori) népi (jobbágyparaszti) közösségi tudat minőségét firtatva Szűcs kezdetben arra következtetett, helyesebben abból a posztulátumból indult ki, hogy amennyiben létezett rendi határvonalakat átlépő, általánosan integráló közös tudat és érzelmi kötőerő, az nem valamely időtálló (időtlen) etnikai tudatból, sokkal inkább a keresztény, vagyis a vallási univerzalizmus mozgósító hatásából eredt.

Ezt „fedezte fel” Nándorfehérvár védőinél, valamint Dózsa György háborgó parasztjainál egyaránt. Az utóbbiról írt nevezetes tanulmányában egyebek közt arra helyezte a hangsúlyt, hogy kimutassa: miként hasznosítja felettébb kreatív módon a keresztény világfelfogást egy eredetileg a pogány-keresztény összecsapásra készülődő népi sereg szociális célok elérése végett; Szűcs ezt az ideológiai konstrukciót mint „népi kereszties gondolkört” azonosította. Nem mulasztotta el eközben feltárni, hogy milyen szociológiai mechanizmus játszott közre a folyamatban, kimutatva a „kereszties eszmekör aposztáziáját” a gyakorlatba átültető, a nép közt széthintő obszerváns ferencesek kivételesen nagy súlyát a kereszties háború parasztháborúvá transzformálásában.¹⁴

Szűcs azonban nem elégedett meg azzal, hogy egyik közbülső stádiumába tekintsen be csupán a hosszúra nyúlt történelmi folyamatnak, hanem a genesis teljes spektruma kezdte foglalkoztatni. Ezért fordult érdeklődése a hatvanas években a magyar őstörténet felé, arra keresve immár a választ, hogy létezett-e egyáltalán 900 táján (vagy korábban) olyan, az egész népközösséget („népköteleket”, ahogyan írta) integráló tudatforma, amely nem kerekedett ugyan a primer „csoportkötelekek” fölé, ám érzékelhetően jelen volt a korban. Erről szól a „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése című, több mint két évtizeden át kéziratban lappangó monográfiája, melyből egy rövid összefoglaló szöveg (*Vázlat*) vált csupán a szerző életében ismertté.¹⁵

¹³ Uő: *Nándorfehérvár és a parasztság*, 14.

¹⁴ Uő: *Dózsa parasztháborújának ideológiája*. Valóság, 1972/11. 12–39. Újraközölve: Uő: *Nemzet és történelem*, 601–668. Fontos továbbá: Uő: *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanulása*. Levéltári Közlemények, 43 (1972) 213–263; Uő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 78 (1974) 409–435.

¹⁵ Az 1970-ben elkészült monográfia „vázlata” is csupán 1974-ben látott napvilágot. Uő: *Nemzet és történelem*, 327–357. A monográfia vitájának a jegyzőkönyvét pedig egy akadémiai folyóirat zárta magába: *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 188–211. (Újraközölve: Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp., 1997. 319–333.)

Szűcs nem kételkedett benne, hogy „számolnunk kell a középkor hajnalán (a korai Árpád-korban) egy »gentilis« eszmei-csoporttudati faktorról, de hogy ez milyen mértékben hatotta át az adott társadalmakat – tette hozzá –, az forrásszerűen nem ragadható meg”.¹⁶ Hiszen orális kultúrákról van szó, az orális hagyományozás gyakorlata pedig szorosan időhöz kötött jelenség, melynek kései lenyomatai, amilyen a kora újkortól (de még inkább a modern korban) hozzáférhető folklór, nem ad valóban megbízható alapot az antedatálásra. Az ok kézenfekvő: az orálisan emlékezetben tartott hagyomány egyre sorvad, „átesztétizálódik” és ezzel együtt elveszti a referenciáját. Mint egy helyen írja: „A hagyomány elsorvadásának fokozatai: ami a 10. században még pontosan nyilvántartott valóság, az két-három évszázadon belül előbb valóságtartalmától fokozatosan eltávolodó mondai jellegű elbeszéléssé, majd összefüggéseit vesztő mesei motívummá halványul, hogy a következő fázisban végképp kihulljék az emlékezetből.” Ilyenformán: „A kereszténység és az állam előttré visszanyúló hagyományanyag nem élte túl a 13. századot”.¹⁷

Ezért sem bízhatjuk magunkat minden további nélkül a mondák valóságreferenciáira, noha számtalanszor éppen ez az őstörténeti és a néprajzi megközelítések kiindulópontja. Hiszen az ezredfordulót követő századok átalakító munkáját a magyarság ősi epikájának inkább csak az archaikus, a naiv történeti tudat formai jellegzetességei és műfaji keretei vészték át, s nem annak főbb tartalmi jegyei és eszmei összefüggései. S ami talán ennél is fontosabb: új célokra új tartalommal kerültek újból felhasználásra, következésképpen nem, vagy alig emlékeztettek többé az eredeti eszmei töltésre. Az olyan ősi szimbólumok, mint például „a 10. században hadijelvényként viselt turul, a fejedelmi nemzetség totemisztikus uralmi szimbóluma, mely a hatalmi szervezet felől fejezte ki a nép összetartozását [...] annak arányában váltak [utóbb] etnikus jegyekké és kötőerőkké, ahogy a nép, mely sajátjának vallotta azokat és »értette« összefüggéseiket, egyebek közt éppen képzeletvilágának ezekkel az elemeivel is világosan érzékelt a környezetével való kulturális kontrasztokat.” S miközben „életforma, társadalmi szokásvilág, hitvilág és politikum szféráinak... sajátos egybemosódása és összefüggése az etnikummal... a 10. század után egyre inkább érvényét veszítette [...] a jelentésüket vesztő szimbólumok [későbbi] átértelmezésében még mindig ősi fogalmi mechanizmusok játszottak közre”.¹⁸

A pre-feudális közösségi tudatformák megismerésének (megismerhetőségének) mindeme történetírói korlátjait tételezve illetve Szűcs súlyos kritikával a professzionális történetírást. Mindenekelőtt a nemzetépítés eszmei és ideológiai szükségleteit kifejező, azt kiszolgáló igyekezetéért kárhoztatta, melynek érdekében a lineárisan elbeszélhető (elbeszélendő) nemzeti történelem fogalmát tette magáévá. „A »nemzet« kategóriája, fogalma – jegyzi meg a kérdésnek szentelt írásában – kezd ismét eloldódni [a 19. század végi történetírás jóvoltából] azoktól a kötelékektől, amelyek az objektív történeti folyamatban is, a teóriában is a 18–19. századi

¹⁶ Uő: *A magyar nemzeti tudat*, 1997. 74. A következőkben is mindig a mű 1997-es kiadására utalok majd.

¹⁷ Uo. 127.

¹⁸ Uo. 214.

fejlődéshez kötötték és kitágulva, a történelem korai századai irányában meghosszabbítva, mintegy híddá alakul, melyen kritikai fenntartások, disztinkciók nélkül lehet fel s alá közlekedni, elűtő korok, struktúrák szakadéka felett.”¹⁹ A Gentilizmus elemzése tükrében vált Szűcs számára is nyilvánvalóvá, hogy milyen abszurd vállalkozás kontinuitást teremteni az őstörténet (a tisztán orális múlt) és az írott magyar történelem között;²⁰ azon célból, hogy a modern (magyar) nemzet időbeli folytonosságának magától értetődő képzetét sugallhassa ezáltal.

Nem kívánunk elveszni a még oly izgalmas részletekben, ezért röviden érzékeltetjük csupán, hogy milyen gondolati eszközök, érvelési és bizonyítási technikák segítségével mutatja ki Szűcs az Árpád-kor feltételezett közös tudati állapotát, valamint e tudatformának – a primer (családi, nemzetségi, törzsi stb.) kötelékeken túlnyúló változatait. Távlatosan pedig arra a kérdésre próbál választ találni, hogy megelőlegezi-e vajon ez a konstrukció a későbbi „fejlettebb”, ha nem is éppen a modern nemzeti közösségi azonosságtudatot.

A 9. századot megelőzően kétségkívül létezett már egy, „a szűkebben vett politikai szférán, azaz az uralmi-szervezeti és települési kereteken kívül (pontosabban e szférán és kereteken kívül is”) érvényesülő közösségi tudatforma. Keveset tudunk a tárgyról, ám minden, amit tudunk, egy etnicitás jellegű hagyományközösséget sejtet, „még ha [az...] nem is a »nyelv« vagy »kultúra, hanem minden jel szerint a közös eredet képzele köré” kristályosodott is ki. Ismereteink az ezredfordulót követő írásbeliség jóvoltából esetlegesen fennmaradt, akkor már anakronisztikus töredékekből származnak, mely tudásra sziszifuszi munkával és komoly akribiával tett szert a történeti kutatás.²¹ A végeredmény arra utal, hogy a „nép mint eredetközösség” fogalma ekkoriban a „vérközösség képzetén” nyugodott.²²

Ez az eredethit, amely épp úgy fikció, mint bármely más origó képzet, alkalmas volt arra, hogy kohéziós erő gyanánt egyetlen népbe olvassza az inkább csak „kutatástechnikai egységként” létező „primitív vagy barbár csoportot”.

S mi köze vajon mindennek a modern nemzeti közösséghez? Szűcs nem sok kétséget hagy az iránt, hogy minőségi különbséget lát a „nemzeti tudat” és azon etnikai tudat között, melyet a vérközösség képzetén nyugvó hagyományközösség „eszméje” alapoz meg. Ez a „barbár etnikai tudat”, amely a pogány hitvilág és a nomád jogszokások identifikációs erejével járul hozzá a közös uralmi keret által megteremtett és fenntartott közösség funkcionálásához, nem hozható genetikus kapcsolatba a nemzet modern kori eszméjével, magával a nemzeti identitással. A „nemzeti eszme” ugyanis olyan közösségi tudat, amely „többé-kevésbé immanens politikai kategóriává kezd válni”, „etnikai eszme” azonban ilyen értelemben nem létezik, hiszen az „etnikai csoporttudat elemei a politikai lojalitás tudatnak nem konstitutív alkotóelemei, még ha adott esetben funkcionálisan támogatják is azt”.²³

¹⁹ Uő: *A magyar szellemi történet nemzet-konceptiójának tipológiájához*. In: Uő: *Nemzet és történelem*, 289. Eredetileg megjelent: *Történelmi Szemle*, 1966/9. 245–266.

²⁰ Uő: *A magyar nemzeti tudat*, 151.

²¹ Ezt a munkát egyébként Szűcs maga végzi el kifejezetten bravúros forráselemzés kíséretében.

²² Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat*, 128.

²³ Uo. 73.

Nem sokkal később fejti ki Szűcs egy korábban született esszéjében²⁴ már megpendített elgondolását arról, hogy miért tekinti fikciónak a történészek nemzeti paradigmához igazított történelemképét. Írásának kulcskérdése így szól: „Minden »nemzetinek« minősül, ami valamiképpen történeti összefüggésbe hozható valamely mai nemzettel?” Válaszában elsőként kijelenti: „Valamelyes kritikai érzékkel rendelkező történészek régóta viszolyognak attól az ugyancsak régi képzettől”, hogy Európa modern nemzetei a Karoling-birodalom felosztásából a 9. században születtek volna meg. Széles körben elfogadják viszont, hogy a 13. században kibontakozó „nemzeti monarchiák” tekinthetők a mai nemzetek öntőformáinak, mivel „itt már valami közelebbi és közvetlenebb kapcsolat van e fogalom [a nemzet] modern tartalmával”.

De elfogadható-e vajon ez az utóbbi feltevés? Szűcs feltételesen teszi magáévá a posztulátumot, hiszen szerinte nem az azonosság, hanem a „lényeges fogalmi jegyek alapján” megállapított „közelebbi rokonság mutatkozik” csupán az érintett esetben. Jó esetben is „kényszerű és szükséges fogalmi kompromisszumként” fogadhatjuk el a feltevést, amely nem több „kutatástechnikai” kompromisszumnál, és „annyiban jogosult, minél kisebb a kompromisszum mértéke”.²⁵ A modern nemzet ugyanis érdemben különbözik minden azt megelőző hasonló formációtól, mivel a „lényege abban áll, hogy az újkori polgári átalakulás hatására és igényeinek megfelelően a nemzetiség a társadalmi és politikai szféra alapvető strukturális elemévé vált, a »nemzetiség«, a »társadalom« és a »politikum« kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól”.²⁶

Amikor pedig áthelyezi a kérdést egy másik kontextusba, úgy véli: az európai történelem specifikuma – Ázsiával szemben – az, hogy itt mindig más a „nemzetiség” funkcionális helye, mivel „bizonyos értelemben... egyfajta szerves, belső fúzióra lép par excellence a »társadalom« és a »politikum« szférájával, következőképpen bizonyos értelemben »ideológiai« faktorrá is válik”. Ilyen feltételek mellett tartható meg csupán az az álláspont, mely szerint a középkori európai fejlődés valamit „megelőlegez” az újkori nemzetből, ha mást nem, akkor „egyfajta modellt, meghatározott elemeknek sajátos képletét, amit majd a modern fejlődés oly módon halad meg, hogy a modellt kiteljesíti, és új tartalommal tölti ki”. Így lehet és kell szerinte megragadni „azt a történeti és fogalmi terminus post quemet, amely terminológiai értelemben is feljogosít a »nemzeti« minősítés – mint »technikai fogalom« – alkalmazásához.” Ami azt követeli a történésztől, hogy – a nemzeti paradigma mint fogalmi a priori által megszabott pozitivisták történetírói hagyományt maga mögött hagyva – „az európai fejlődés szinkronikus összefüggéseit szemmel tartó politikai eszmetörténetet” kezdje vizsgálni; ennek a kutatásnak a „célja nem az [lenne], hogy a nemzeti lét »ősisége«

²⁴ Uő: A nemzet historikuma.

²⁵ Uő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelvi kialakításához. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Bp., 1972. 48. (Újraközölve: Uő: Nemzet és történelem, 189–279.)

²⁶ Uo. 49.

mellett érveket sorakoztasson fel, hanem hogy az európai történeti fejlődés sajátos belső szerkezetének megértéséhez nyújtson adalékokat”.²⁷

Ezúton egészül ki a *Gentilizmus*ba foglalt magyar etnikai közösségtudat genetikus vizsgálata az európai középkor hasonló átvilágításával, midőn „egy »reprezentatív« példán, a középkori történelemben is méltán »klasszikusnak« tekinthető francia fejlődés rövidre fogott vázlatán” (kiemelés tőlem) mutatja be, „hogy hol húzódnak... a »koordináták« lehetőségei”.²⁸ Innen lép tovább Szűcs, midőn kimutatja a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjében, hogy: „Hol húzódnak Európa belső határai?”.²⁹

Miért fontos a modern nemzeti történelmi tudat szempontjából a lineáris történeti elbeszélés konstrukciója, különösen a modern nemzetek konkrét etnikai eredetének a megállapítása? Ez a kérdés foglalkoztatja Szűcsöt utolsó, a halála előtt nem sokkal írt és publikált, némileg megcenzúrázva elsőként szintén a *Valóságban* közzétett izgalmas esszéjében.³⁰

Egyik fő tézise így szól: a nemzeti tudat historizálása a középkorba, közelebb-ről a 18. század előtti korokba nyúlik vissza, ez él tovább, helyesebben, ez éled újjá a 19. századi nacionalizmusok jóvoltából. A szóban forgó „pre-modern tudatstruktúra” az etnogenezis és az államgenезis mitizálásán, azok mitikus posztulátumain alapul. Azon tehát, hogy: (1) a „középkori Európa népei olyan fiktív »ősnépekben« tanultak meg hinni, amelyeket a késő antik történeti, geográfiai és néprajzi ismeretek középkori maradványaiból írástudók konstruáltak meg számukra; az eredetteóriák aztán annak arányában váltak mítosszá, ahogy a hit meggyökeresedett”.³¹ Magyarországon, tehetjük hozzá, Kézai Simon 13. században keletkezett *Gesta Hungarorum* című munkája vetette meg ezen ideológiai konstrukció alapjait a hun–magyar rokonság feltételezését propagálva.³²

Ami a további posztulátumot illeti: (2) a „másik genезisprobléma, az államé. [...] A középkor emberét nem annyira az »állam« mint olyan eredete, mint inkább az adott regnum mint »országterület« genезise foglalkoztatta.”³³ A genезis imént említett két elképzelése néhol egybeolvadt, máshol ellenben (mint nálunk is) egymástól különállva hatott. Magyarországon az ősfoglalás mozzanata került előtérbe; ez Pannónia Attila és hunjai által véghezvitt meghódítására vonatkozott, amit a

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 50.

²⁹ Uó: *Vázlat Európa három*, 1983. 8.

³⁰ Uó: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*. *Valóság*, 1985/3. 31–49. Újraközölve: Uó: *A magyar nemzeti tudat*, 334–369. Mivel ez az utóbbi közlés tartalmazza a szöveget csonkítatlan formában, rá hivatkozom a továbbiakban.

³¹ Uo. 334.

³² Vö. Szűcs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. (A nacionalizmus középkori genезisének elméleti alapjai). *Századok*, 107 (1973) 569–643, 823–878. Rövidebben újraközölve Uó: *Nemzet és történelem*, 413–555. A Kézai-ügyben Szűcsöt ért támadásokra válaszol a megtámadott szerző egy halála után megjelent írásában Uó: *Egy vitairatról*. BUKSZ, 2003. Tél, 307–313.

³³ Uó: *A magyar nemzeti tudat*, 334.

hun-magyarok emez első honfoglalást visszaigazoló második honfoglalása érvényesített.

A 18. század után anakronisztikussá váló két genezismítosz kerül újból elő a nacionalizmus gondolati nyersanyagaként ott, ahol olyannyira távol sodródik egymástól állam és nemzet, „*hogy az államot csak a legnagyobb elvi és gyakorlati nehézségek árán lehetett »nemzetinek« deklarálni (vagy ilyen áron se)*”. A nemzet historizált fogalma tölti be ez alkalommal azt az ideológiai szerepet, amely – századokon és struktúrákon átívelve – „*nagy ívű híd*” módjára köti össze az állam és a nép eredetét a nemzetállami jelen legitimációs igényeivel.

Következésképpen analógia, s nem azonosság rokonítja egymással a nemzet 18. század előtt historizált ideológiai képzetét és a modern nacionalizmus nemzetállamot historizáló újabb felfogását. Különbözőségük mélyen fekvő oka a következőkben gyökerezik. Három, egymástól elkülönülő fogalma létezett korábban a nemzetnek: elsőként azt jelentette, hogy az illető (1) a magyar királyság alattvalója; (2) hogy eredete, nyelve és szokásai szerint egy adott csoporthoz tartozik; (3) hogy beletartozik a rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* keretébe.

A nemzet ezen alternatív fogalmai mindenkit automatikusan felruháztak valamilyen csoportidentitással, miközben külön entitások maradtak: „*a struktúra lényegéhez tartozott, hogy nem rejtett benne a döntés kényszere. Mindenki beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással*”.³⁴

A nemzet modern nacionalizmus révén újraélesztett (vagy inkább újradefiniált) képlete viszont a három elem fúziójában és kötelezően előírt „választásában” kulminál. „*Mindenki egy bizonyos nemzethez kellett, hogy tartozzék; megszűnt a megosztott és egymásba áthajló »nemzeti« identitások archaikus kompromisszuma*.”³⁵

A 19. századi magyar nemzetépítés számára ugyanakkor szinte megoldhatatlan gyakorlati problémát jelentett, hogy miként számol el az etnogenezis historizálása során a túlzott etnikai-kulturális pluralizmus jelenvalóságával; és hogyan képes kiküszöbölni az államgenézis historizálásának a történeti államélet valamikori nyilvánvaló diszkontinuitásából (török hódoltság) eredő buktatóját. Valamilyen megoldást kellett persze találni ezekre a problémákra, hiszen „*a nemzeti tudat belső lényegénél fogva azonosságtudat, és pedig az aktuális identitás tudatának olyan formája, amelynek fontos eleme a történeti folytonosság tudata. E tudat nélkül nemzeti tudat nincs, vagy van, de zavart*.”³⁶ A nacionalizmus leckéje abban állt tehát, hogy meg kellett keresnie a „*nem azonosságokban*” a jelent a múltba törésmentesen visszavezetni képes azonosságot, amely különösen alkalmas az identitás tényének tudatosítására.

Gondolatmenete e pontján Szűcs visszatér egy általa korábban már elfogadott, a Meinecke-féle megkülönböztetésen alapuló nacionalizmus tipológiához, az

³⁴ Uo. 337.

³⁵ Uo. 338.

³⁶ Uo. 346.

államnemzeti és kultúrnemzeti fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa történeti megosztottságával kapcsolatba hozott megkülönböztetéséhez.³⁷ Korábban vallott álláspontja szerint a magyar fejlődés egyik típushoz sem kapcsolható hozzá „tisz-tán”, hiszen „bizonyos értelemben mindkettőhöz” tartozik.³⁸ Azt is sugallja viszont, hogy a 19. században az államnemzeti koncepció, a két háború közt ellenben a kultúrnemzeti felfogás játszott inkább szerepet a nemzeti identitás megteremtésében és ápolásában.³⁹ Amikor pedig újra megfogalmazza a „kardinális” kérdést, „hogya mi az a létező magyar nemzet, mely önnön identitását tételezi, s éppen ennél fogva keresi a történeti folytonosságot és (a »nem azonosságban« is) az azonosságot”, válaszában az állam- és kultúrnemzet fúziójára tett hiábavaló kísérletben jelöli meg a nacionalista vállalkozás specifikumát. Hiszen: nem azok közössége tételeződik ekkoriban, „akik Magyarországon élnek, és politikai értelemben alkotnak nemzetet”, hanem: „Azokkal együtt tételezi [a magyar nacionalizmus] az identitást, akiknek történeti előképével együtt (a »nem azonossággal« együtt is) történetileg újkori nemzetté vált, s akikkel világos jelenbeli objektív nyelvi és kulturális összefüggések, s ezeken alapuló szubjektív »Mi-tudat« köti össze”.⁴⁰

Kidolgozatlan marad Szűcs munkájában a fúzió pontos időbeli dinamikája, miként *A nemzet historikuma* című esszéiben sem tisztázódott kellőképpen szerepük időbeli változása a magyar nemzettudat átalakulási folyamatában. Igaz, a millenniumi idők nacionalizmusát egy alkalommal „csonka történeti tudatként” jellemzi, mivel „nem tartja számon, hogy ez az állam eleve több etnikumon épült fel, majd idők során maga hozott létre javarészt új etnikai tartalmú nemzetiségeket, melyek a legújabb korban a nemzeti szeparáció útjára léptek”.⁴¹ Megfogalmazása az államnemzet korabeli dominanciáját sugalmazza anélkül, hogy tézisszerűen képviselné a jelzett álláspontot.

Korántsem jutottunk végére Szűcs nemzetfelfogásának. Az viszont talán az eddigiekből is kitetszett, hogy midőn gondolkodó történészként Szűcs megpróbál elszakadni a modern történetírást uralma alá hajtó nemzeti paradigmától, akkor „nemzeti önismeret központú attitűd” vezérli e vállalkozásában. Ehhez „az attitűdhez, jegyzi meg, nem kívánatuk feltétlenül azonos politikai-világnézeti háttér...; még kevésbé holmi történész »szakfeladatáról« van szó, bár nem árt, ha az attitűd kialakítását a történész is szakfeladatának tartja”.⁴² S amikor végül áttekinti a nemzeti múlt 20. század második felében jellemző szüntelen historizáló törekvéseit, nyomban kiviláglik, hogy nem csupán a közeli és távoli múltban, de a történész jelenében sincs nagy esély az általa pártfogolt attitűd képviselőjére és szélesebb körű elfo-

³⁷ Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München–Berlin, 1922. Szűcs a munka hatodik kiadását használta.

³⁸ Uő: *A nemzet historikuma*, 19.

³⁹ Uo. 22.

⁴⁰ Uő: *A magyar nemzeti*, 1997, 347.

⁴¹ Uo. 346. István eredeti államkoncepcióját külön is elemzi Uő: *István király Intelmei – István király állama*. Valóság, 1970/10. 1–8. Újraközölve: Uő: *Nemzet és történelem*, 359–379.

⁴² Uő: *A magyar nemzeti*, 350.

gadtatására. Ezért is gondolja Szűcs, hogy a történetieredet-kérdéseket a nemzeti tudat alakulása szempontjából vizsgálva végeredményben egy betegség diagnózisát rögzíti.⁴³

Determinista szemlélet és a racionális magyarázat dilemmája

Szűcs utolsó nagy monográfiája a tízkötetes magyar történelem számára írandó fejezet, *Az utolsó Árpádok* című munka, amely új oldaláról mutatja azt a történetírót, aki előbb a várostörténet, majd a nemzet historizált fogalmának szenvedélyes vizsgálata után a nemzeti történelem egyik közbülső korszakának a szintetizálójaként alkot újból maradandót.

Az utolsó Árpádok implicit kérdésfelvetése, milyen struktúra is valójában a feudalizmus néven számon tartott gazdasági-társadalmi és politikai rend, és miként változtatja alakját a vizsgált időtartamban? A szerző számára megszabott időkeret mondhatni önkényes, Szűcs ennek ellenére konceptuális értelmet tulajdonít neki: úgy pillant a tatárjárás megrázkódtatásaira, mint afféle kihívásra, amely kikényszerítette, mindenestre lehetővé tette az örökölt politikai és szociális viszonyok radikális megváltoztatását, a struktúrába kódolt pályáiv követését, a benne szunnyadó elvi lehetőségek kiteljesítését. A „feudalizmus növekedési szabályai” – ahogyan Szűcs beszél minderről – a dezintegráció lehetőségét is magukban rejtik, mivel „egy bizonyos ponton elválaszthatatlan [tőlük] az állam szétesése” is.⁴⁴ Ez a dinamikus struktúra a tulajdonszerkezetben testet öltő, és az abba mélyen beleágyazódó függőségi kapcsolatok olyan mintázata, amely az (állam)hatalom bizonyos fokú rendezettségét, vagy éppen a rendezetlenségét egyaránt feltételezi. Az erős központi (királyi) hatalom léte, amely az uralkodó nagy kiterjedésű földbirtokain, valamint az uralmának különféle módokon kitett társadalmi csoportok alárendeltségén nyugszik, kétségkívül a rendezett feudális struktúra ideálképét sugallja; ez az, ami a történész számára normaként, értékelési mérceként szokott szolgálni.⁴⁵

A birtokadományozásokkal előidézett feudális széttagolódás (az *anarchia*, ahogyan számon tartják), az állam meggyengülését, következesképpen a külső (például a tatár) fenyegetésekkel szembeni védtelenséget eredményezi. Szűcs óva int a rendezett feudális struktúra ideálképének abszolutizálásától, mint viszonyítási pontnak a kritikátlan elfogadásától. Amikor például rámutat a királyi birtokok szétaprózódására, valamint a paraszti rétegek számára elérhető szabadság növekedése (az államilag elismert szabad költözés lehetővé tétele) közt fennálló szoros oksági összefüggésre, pregnáns példáját adja azon történetírói felfogásnak, mely szerint „bár az országmegoszlás valóban sok negatív vonást mutat fel, mégsem szabad

⁴³ Uo. 369.

⁴⁴ Uo: *Az utolsó Árpádok*, 118.

⁴⁵ A feudalizmus Szűcs által alkalmazott fogalmát némi kritikával illeti Klaniczay Gábor: *Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok*. BUKSZ, 1994. Ősz, 325.

azt egyedül a nyilvánvaló negatívumok, vagy akár kizárólag csak az államegység szem-
szögéből szemlélni”.⁴⁶

S nem egyedül csak az ekkoriban megszülető jobbágyság, hanem a rendi iden-
titás talaján ezzel párhuzamosan színre lépő más társadalmi csoportok, például a
nemesség, és bizonyos értelemben a városi polgárság autonóm szereplővé válását
is az „országmegosztás” pozitív hozadékának számlájára írja. Az 1267. évi dekrétum
tárgyalása kapcsán jegyzi meg, hogy itt „egy önmaga identitását országos rendi
csoportként felfogó sokaság igényelte a maga számára [a királyi elismerést, miután e]
sokaság önmagát magától értetődő természetességgel nemesnek nevezte”.⁴⁷

A tatárjárás az a kihívás, amely ahhoz segíti Magyarországot, hogy előrelép-
hessen, mintegy követve a feudalizmus növekedési törvényeit, megfelelően egy
tagoltabb társadalom követelményének; így kerül az ország egyre közelebb a
korabeli nyugatias fejlődéshez. Mint írja: „a tatárjárást követő évtizedekben rajzolód-
tak ki a társadalmi struktúra új konstitutív elemeinek nem kevésbé határozott körvonalai,
amelyek ettől fogva a politikai erőterben is figyelmen kívül nem hagyható tényezőként
voltak jelen: a nemességé és a polgárságé”.⁴⁸ Nem véletlen, hogy éppen ezeket a törté-
neti kérdéseket dolgozza ki Szűcs jobban, és hogy a róluk írt alapos, jegyzetekkel
ellátott, a könyvbeli fejezeteknél terjedelmesebb szövegeket szaktanulmányok
formájában külön is publikálja.⁴⁹

Mindez pedig egy olyan társadalomszemlélet birtokában érlelődhetett nála
releváns felismerés, amely holisztikus, vagyis nem szűkül le a politikum és az
állam szférájára. Mely törekvés soha sem állt nagyon távol a szerzőtől. A Szűcsre
mindig is fokozottan jellemző struktúráközpontúság,⁵⁰ eltérően az utóbbi időben
neki címzett rosszhiszemű bírálatoktól,⁵¹ egyáltalán nem a marxista ökon-
omizmusból fakadt. Egy ilyen feltételezésnek Az utolsó Árpádok egész gondolati
vonalvezetése ellentmond; a szerző ráadásul olykor jelzi is kifejezetten nem
ökonomista szemléleti törekvését: „Merő ökonomista alapon tehát nem fejthető meg

⁴⁶ Uő: Az utolsó Árpádok, 122.

⁴⁷ Uo. 126.

⁴⁸ Uo. 143.

⁴⁹ Uő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok, 1981/1. 3–65.; 1981/2. 263–319.; Uő: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történelmi Szemle, 1983/1. 136–158.; Uő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: H. Balázs Éva–Maksay Ferenc, szerk.: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp., 1984. 341–394.

⁵⁰ Szűcs struktúráközpontú beállítottságának beszédes bizonyítéka, hogy a Vázlat Európa három törté-
neti régiójáról című esszéjének is ez az egyik kulcsszava. „A Vázlat 126. oldalán 176 alkalommal fordul elő
főnévként vagy jelzőként a »struktúra« és a »szerkezet«, valamint az ezek szinonimájaként használt, már Hajnal
által is kedvelt »képlet«.” Tóth Gábor: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkorképéről.
Korall, 9. 2002. szeptember, 143. 28. jegyzet.

⁵¹ Ld. „Szűcs... azon munkálkodott, hogy a marxista eszmeiség ne szenvedjen csorbát a történeti anyaggal való
szembesülés esetén”. Majd tovább: „Szűcs... egy következetes és egységes marxista fogalomrendszer érvénye-
süléséért szállt síkra.” Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése. Bp., 1998. 26. Mindezen elmarasztaló
(de jórészt bizonyítatlan) vádakát Szűcs nemzetkonceptiója kapcsán kockáztatja meg a korábban
éppen saját határozott „marxista eszmeiségéről” közismert szerző.

a társadalmi-jogi képlet; a gazdasági feltételekből még nem következtek automatikusan »jogok«.⁵² Valamikor marxista beidegződéseitől eltávolodva Szűcs erősen fella-
zítja e munkájában az oksági viszonyok determinációs láncolatát. Mint egy alka-
lommal megjegyzi: „A politikai felépítményt jellemző kontraszt jellegű színváltás,
éles törés azonban éppen nem mutatkozik a gazdasági és társadalmi fejlődés tényeiben.
[...] A politikai zavarok hullámai jelentős részben a gazdasági és társadalmi fejlődés
öntörvényei »felett« csaptak át.”⁵³

Ebből a nem egyirányúan determinisztikus történetfelfogásból fakad, hogy
feltételezi: a feudalizmus úgynevezett „növekedési törvényszerűségei” akkor való-
sulhatnak meg csupán, ha működésbe lépnek azok a mozdítóerők, amelyek
nemcsak kívül esnek a gazdasági vagy társadalmi struktúrákon, hanem olykor
meg is előzik ezeket a struktúrákat. Ezért helyez Szűcs nagy súlyt a cselekvő indi-
viduumra, mindenekelőtt a királyra (jelesül IV. Bélára), valamint az átlagosnál
szintén valamivel nagyobb döntési és cselekvési potenciál birtokában lévő nagy-
urakra. Ebből nem feltétlenül következik a tiszta politikatörténethez való meg-
térése, hiszen Szűcs továbbra is vallja, hogy az általa vizsgált „új korszak politikai
története nem azonos a korszak történelmével”.⁵⁴ Nem többre, de nem is kevesebbre
vállalkozik tehát, mint hogy komolyan számol a 13. század körülményei közt
valószínű (legvalószínűbb) racionális politikai cselekvés jelentőségével a feuda-
lizmus növekedési törvényszerűségének érvényesülési perspektíváit illetően.

Egy történész, különösen egy medievista nem remélheti, hogy forrásadatokra
támaszkodva közvetlenül is megismerheti valaha a múlt cselekvő alanyainak
intencióit, tetteik rejtett (belső) mozdítórugóit. Milyen alapon tulajdonít akkor
szubjektív jelentést Szűcs hősei cselekedeteinek? A könyv gondolati építményé-
nek legkényesebb, egyúttal legvitatottabb pontjához érkeztünk, amely a történé-
szi aktualizálás, a visszavetítés, valamint az intuíción alapuló bizonytalan ismeretelméleti
státusával kapcsolatos kérdések egész sorát veti fel.

Szűcs látszólag aktualizál, amikor határozott politikai (állam- és társadalom-
építő) szándékot tulajdonít a reformpolitikus IV. Bélának, mert adótnak (tudott-
nak) veszi, hogy az ország jövőbeli védelmi felkészítése egy esetleges újabb tatár
betörés esetére (egy ilyen szándék tulajdonítása felelős politikus számára nem
elhamarkodott eljárás részéről) olyan intézkedéseket kíván, melyek gazdasági-
társadalmi reformokat és a hatalommegosztás rendjének a kialakítását írják elő
a király számára. A történész feltételezi tehát, hogy cselekvőképes hőse hozzá
hasonlóan szintén átlátja a „helyzet logikáját”, ráadásul éppúgy ítéli meg „a feuda-
lizmus növekedési törvényszerűségeit” (az általa megkövetelt cselekvési módozatot),
mint az utólagos bölcselkedő.

Ennek a „belátás”-nak a jegyében beszéli el Szűcs a történet cselekvő szubjek-
tumainak feltételezett motivációit. Ezért jut történetében kulcsszerep a korabeli
„hű bárók”, a nehézfegyverzetű sereg kiállítására (és a várak építésére) képes

⁵² Uő: Az utolsó Árpádok, 212.

⁵³ Uo. 281.

⁵⁴ Uo. 280.

nagybirtokosok király általi talpra állítására (ami hosszú távon a király anyagi és politikai hatalmának a decentralizálásához vezet), valamint a királyi hatalom külső társadalmi támasztékokkal való megerősítésének (a várostelepítésnek, a nemesség rendi elismerésének). Mindezen történések kapcsán jegyzi meg Szűcs IV. Béláról szólva: „Az intézkedéssel... a királyt *par excellence* gazdaság- és telepítés-politikai szempontok is vezették.”⁵⁵ Később egyenesen „*tervszerű királyi politikát*” emleget,⁵⁶ miközben egyetlen dokumentum sem tudósít arról, hogy mit gondolt valójában IV. Béla saját politikája vonalvezetéséről.

Szűcs azonban emellett is gondot fordít arra, hogy a történet további, a maguk szűkebb körén belül cselekvőként fellépni képes szereplőit is felruhazza bizonyos szándékokkal és akarattal, s ezáltal belehelyezze őket a történelemformáló erők sorába. A magának külön rendi identitást vindikáló nemességről írja: „*Ez kézenfekvő módon megerősíthette azt az érzést, hogy ők nem egyszerűen csak egy királyi familia »szolgái«, hanem egy országos méretekben létező és számottevő származási csoport (genus) tagjai, következésképpen egyfajta ordot alkotnak.*”⁵⁷ Máskor pedig azt a jellemző kérdést teszi fel: „*Miféle motívumok sarkallhatták ezeket az arisztokratákat*”, hogy látszólag közvetlen anyagi érdekeik ellen ható politikai döntéseket is hozzanak? A személyes motivációt közlelő megvilágító források hiányában mindez azonban aligha több pusztá feltevésnél, egy múltbeli szituáció logikájából, a vele kapcsolatos ismeretekből levont következtetésnél. Mint egyik alkalommal maga is megjegyzi: „*A szituáció magyarázza*”, hogy így kellett az illetőknek határozniuk.

De vajon mindig egybeesik-e a történelmi szituáció kortársi értelmezése a valamikori helyzet történész által adott értékelésével, a szituáció történész számára adott logikai belátásával? Szűcs nem teszi világossá, hogy ez a dilemma bújjik meg folyton követett eljárása mélyén, bár bizonyára tisztában van a hipotetikus deduktív történelmi magyarázat késő popperi változatára emlékeztető argumentumában benne lakozó veszéllyel.⁵⁸ Ezért is lép talán vissza olyik esetben annak következetes képviselőtől, hogy úgy térjen végül napirendre a dolog felett, miszerint: „*Valójában az ifjú István [IV. Béla vele szembe forduló fia] és bárói – sőt hovatovább maga az öreg Béla és bárói is – inkább eszközei, mint irányítói voltak feltartóztathatatlan folyamatoknak: a feudalizmus növekedési szabályainak.*”⁵⁹ Miközben más alkalommal bátran épít az újabbban az agency fogalmával kifejezett intencionalitás hallatlanul nagy szerepére a múlt meghatározott irányú alakulásának befolyásolásában.⁶⁰

⁵⁵ Uo. 40.

⁵⁶ Uo. 42. Vagy: „*A királyi prediálisok intézményében egy nagyszabású terv körvonalai kezdtek kirajzolódni.*” Uo. 26.

⁵⁷ Uo. 130.

⁵⁸ Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Bp., 1989. 153–157. A racionális történelmi magyarázat fogalmához vö. William Herbert Dray: *A cselekvések történelmi magyarázatának újragondolása*. In: Gyurgyák János–Kisantal Tamás, szerk.: *Történetelmélet II*. Bp., 2006. 688–708.

⁵⁹ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*, 118.

⁶⁰ Az agency történetírói fogalmához és alkalmazásához vö. Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*. Lanham, 2004. 98; Simon Gunn: *History and Cultural Theory*. Harlow, 2006. 196.

Szűcs Jenő utolsóként ecsetelt munkája hallatlan gondolkodói képességekről és kísérletező történetírói törekvésekről tanúskodik. Olyan historikus műve, aki bőséges és szerteágazó forrásanyagban dolgozva sem fetisizálja az empirikus evidenciák bizonyító erejét. Jól tudja ugyanis, amit a legtöbb „rankeánus” történész máig nem hajlandó tudomásul venni, hogy: „egy adattömeg önmagában, mintegy automatikusan nem old meg semmit: még mindig csak nyersanyag, szövegek halmaza, amely első megközelítésben újabb és újabb megoldandó kérdéseket, sőt újabb ellentmondásokat vet fel”.⁶¹ Tudatában volt ugyanakkor annak is, hogy a történész, alkotómunkája során, messzemenően ki van szolgáltatva – ma úgy mondanánk – az intertextuális hatásoknak. E felismerés frappáns bizonyítékát adja a Dózsa-parasztháború historiográfiája kapcsán, kimutatva, hogy Márki Sándor a Dózsa-parasztháború történetét feldolgozó, 1913-ban megjelent munkájában olykor még „a hiteles forrásokat is egy alapjában fiktív epikai alapanyagba gyúrt(a) bele”, melyet a késő középkori humanista történetmondók hagytak ránk.⁶²

*

Azért kerülhette el Szűcs – noha maga is empiriának elkötelezett történész – a forrásfetisizmus csapdáját, mert szokatlanul nyitott volt a hatvanas évekkel megkezdett eszmetörténeti vizsgálódásaiban az akkor még éppen csak születőben lévő *Begriffsgeschichte*, a (német) fogalomtörténet-írás adaptálása, valamint a szociológiai és az (amerikai) antropológiai fogalomalkotás történetírói gyümölcsötetése iránt. Ami nálunk akkoriban, de tőlünk nyugatabbra is, kifejezetten kuriózumnak számított, és persze ma sem könnyíti meg a magyar történetírás mainstream művelői számára Szűcs életművének alkotó befogadását.⁶³

Az, hogy napjainkban szinte teljes hallgatás övezi (ha nem kategorikus elutasítás fogadja) Szűcs történetírói gondolkodását, számos körülményben gyökerezik. Szűcs messze megelőzte korát a nemzet konstruktivista felfogásával, mely elképzelés a nyugati történeti gondolkodásban is csupán az 1980-as évek második felétől, kivált az 1990-es évtizedben vált széles körben elterjedtté.⁶⁴ S ami idehaza ma sem különösképpen közkedvelt vagy elfogadott megközelítés.

A nemzeti történeti paradigma ma már nem ritka relativizálására és meghaladására irányuló tudományos törekvéseket anticipálva Szűcs ráadásul végső-kig feszítette a húrt. Kacifántos megfogalmazásban (ami talán nem is egészen véletlen⁶⁵) nyíltan hirdette ugyanis, hogy a múlt kizárólag nemzeti történelem-

⁶¹ Uő: *Dózsa-parasztháborújának*, 16.

⁶² Uő.

⁶³ Hadd jegyezzem meg, hogy a német fogalomtörténet szintetizáló vállalkozása, az Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck által szerkesztett *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* hét vaskos kötetéből az első is csupán 1972-ben látott napvilágot, az utolsó pedig 1992-ben jelent meg. Szűcs az egesz szócikk első, főként hatvanas évekbeli folyóiratközléseit hasznosította.

⁶⁴ Vö. Gyáni Gábor: *Nemzeti identitás – identitáspolitika*. In: Uő: *Relatív történelem*. Bp., 2007. 124–127.

⁶⁵ A nyelvi kifejezés bonyolultsága akár még a rejtőzködés tudatos vagy öntudatlan eszköze is lehetett nála. Ez úton, a megértés megnehezítésével akarta talán tompítani eretnek nézetei felforgató hatását.

ként való elbeszélése fogalmilag megalapozatlan és ideologikus (mitizáló) szellemi vállalkozás. Álláspontja kifejtésével burkolt módon azt a racionális fölényérzetet kezdte ki, amely a professzionális történetírás identitását szolgálja a többi lehetséges múlttudattal szembeni kritikus viszonyában.

Mi egyébre, mint a megértés teljes hiányára, és – különösen a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig tartó időszak Kelet-Európájában – menthetetlen magányra számíthatott az a történész, aki ilyen radikálisan aláásta a szakszerű történetírás ismeretelméleti fundamentumát. Nem csoda, ha Szűcs Jenő, aki idén töltené be nyolcvanadik életévét, ha nem halt volna meg kerekén húsz éve, a korabeli lelkes fogadtatás ellenére, amit csupán néhány esszéjének köszönhetett, gondolkodóként mindmáig ismeretlen saját hazájában. Rossz esetben félreértik merész és nagy ívű fogalmi javaslatait, kedvezőbb esetben a szokványos történetírói érdeklődés szintjén közelítenek hozzá bírálói, anélkül, hogy észrevennék művei szokatlan gondolati dimenzióit, felforgató jellegét, a bennük megbújó gyökeresen új történetpszemlélet csíráit és egyes kifejtett gyümölcseit.⁶⁶

⁶⁶ Szűcs konvencionális történetírói befogadását példázza utolsó művének szakmai visszhangja is. Laszlovszky József: *Az utolsó aranyágacska korszaka?*; Petrovics István: *Az Árpád-kori városfejlődés*; Zsoldos Attila: *Vármegyei ügyek*; Pirnát Antal: *Beszédes hiátus*; Gyimesi Sándor: *IV. Béla és a feudalizmus*. In: *Tiszteletkőr*. BUKSZ, 1994. Ősz, 326–339. Továbbá Györffy György: *Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok című művéről*. Századok, 1996/4. 999–1007.